

SADRI MAKSDUDI: CREATING A NATIONAL GOVERNMENT – THE MILLI IDARE

Aidar Yuryevich Khabutdinov,
Kazan Branch of the Russian Academy of Justice,
7A Vtoraya Azinskaya Str., Kazan, 420088, Russian Federation,
aihabutdinov@mail.ru.

Maksudov (Maksudi) Sadri (Sadretdin) Nizamutdinovich (known as Sadri Maksudi Arsal in Turkey) (1878–1957) was a public figure, the Chairman of the Government (the Milli Idare) and Parliament (the Millet Mejlis) of the National-Cultural Autonomy of the Tatars, a Turkish statesman, turkologist, and lawyer. He came from the family of Tatar Murzas, the Syuyundyukovs. Sadri Maksudi was born to the family of the Imam in the village of Tash-su of the Kazan Uezd (currently the Vysokogorsky region in Tatarstan). He got a primary education in his father's mektebe, later, he went to the Apanaevsky madrasah of Kazan. In the years 1895–1896, Sadri Maksudi studied at the "Zinjirly" Madrasa in Bakhchisarai, from 1897 to 1901 he attended the Kazan Tatar Teacher Training School. Together with G. Iskhaki and Kh. Yamashев, he was one of the founders of the first Tatar political society. In the years 1902–1906, Sadri Maksudi was educated at the Sorbonne School of Law.

In 1906, he returned to his homeland and became a member of the Central Committee of the Muslim Liberal Party "Ittifaq al-muslimin".

Максудов (Максуди) Садри (Садретдин) Низамутдин улы (Төркиядә Садри Максуди Арсал буларак билгеле) (1878–1957) – жәмәгать эшлеклесе, татарларның милли-мәдени автономиясе хөкүмәте (Милли Идара) һәм парламенты (Милләт Мәжлесе) рәисе, Төркиянең дәүләт эшлеклесе, тюрколог, хокук белгече. Сөнендеков татар морзалары нәселеннән. Садри Максуди Казан өязе (хәзерге Татарстанның Биектау районы) Ташсу авылында имам гаиләсендә дөньяга килә. Башлангыч белемне этисе мәктәбенде ала, аннары Казанның Апанай мәдәрәсәсендә укий. 1895–1896 елларда С. Максуди Бакчасарайдагы «Зынҗырлы» мәдрәсәсендә белем ала, 1897–1901 елларда Казан татар уқытучылар мәктәбенде укий. Г. Исхакый, Х. Ямашевлар белән бергә беренче татар сәяси түгәрәген оештыручыларның берсе була. 1902–1906 елларда Садри Максуди Сорбоннаның юридик факультетында белем ала.

1906 елда ватанына кайта һәм «Иттифакъ әл-мөслимин» мөселман либераль партиясе

Максудов (Максуди) Садри (Садретдин) Низамутдинович (в Турции известен как Садри Максуди Арсал) (1878–1957) – общественный деятель, председатель правительства (Милли Идарә) и парламента (Милләт Мәжлесе) национально-культурной автономии татар, государственный деятель Турции, тюрколог, юрист. Из рода татарских мурз Сююндюковых. Садри Максуди родился в деревне Таш-су Казанского уезда (ныне Высокогорского района Татарстана) в семье имама. Начальное образование получил в мектебе отца, затем обучался в Апанаевском медресе Казани. В 1895–1896 гг. Садри Максуди учился в медресе «Зинджирлы» в Бахчисарае, в 1897–1901 гг. – в Казанской татарской учительской школе. Вместе с Г. Исхаки, Х. Ямашевым был одним из создателей первого татарского политического кружка. В 1902–1906 гг. Садри Максуди получил образование на юридическом факультете Сорбонны.

В 1906 г. вернулся на родину и стал членом ЦК мусульманской либеральной партии «Иттифак аль-муслимин». В 1907–1912 гг. – секретарь мусульманской фракции во II и III Государственной

In 1907–1912, he was the Secretary of the Muslim faction in the Second and Third State Dumas.

In the years 1913–1917, Sadri Maksudi performed the duties of an Assistant Attorney in Kazan.

On July 22, 1917, at the Second All-Russian Muslim Congress, he was elected Chairman of the Vakitli (Provisional) Milli Idare. On November 22, 1917, he became Chairman of the Millat Majlis, and on January 5, 1918 – Chairman of the Milli Idare.

In 1919, he emigrated to France via Finland. He was the creator of the History of the Turkic states and Turkic law. In 1923–1924, he was Professor at the University of Paris, in 1925–1943, he became Professor of the Law School at the University of Ankara, in 1943–1950, he worked as Professor of Istanbul University. In 1931–1939, 1950–1955, Sadri Maksudi was a Member of the Turkish Parliament.

Sadri Maksudi (1879-1957) was a creator of the “Turkic-Tatar Muslims of Inner Russia and Siberia” autonomy and its government. He raised the cause of the Tatars unity to unattainable heights and for the first time – so far, for the last time – united the nation within the framework of a single autonomy. He gave it a name, draw up its Constitution and created its Milli Idare (government), and the Millat Mejlis (parliament). April 25, 1918 – the day when the Milli Idare suffered its defeat – is comparable in its tragic outcome to October 2, 1552. But Maksudi went undefeated – he was destined to live a long life and to struggle for individual freedom in Turkey.

In 1906, Maksudi was the first of the Tatars to graduate from Paris-Sorbonne where he understood the essence of various European political regimes. [Maksudi, 1999], [Gaffarova, 1997]. For him and his friend Yusuf Akchura, the UK became an example to follow. In a few years, Sadri would write that the British created schools, universities, theaters, banks, factories, and plantations in Australia, Africa, and Canada. It was in this civilizing activity that he saw the very meaning of the existence of the Empire, and that was precisely what he failed to see in Russia, while Britain opened universities for Hindus. The experience of England made Maksudi give up the ideals of the revolution.

үзәк комитеты әгъзасы була. 1907–1912 елларда II һәм III Дәүләт Думаларындағы мәселең фракцияләре сәркатибе.

1913–1917 елларда Казан мәхкәмә палатасында антлы вәкил ярдәмчесе.

1917 елның 22 июлендә II Бөтөнрәсія мәселең корылтаенда Вакытлы Милли Идарә, 1917 елның 22 ноябрендә Милләт Мәжлесе, ә 1918 елның 5 гыйнварында Милли Идарә рәисе итеп сайланған.

1919 елда, Финляндия аша чыгып, Франциягә күчеп китә. Төрки дәүләтләр тарихын, төрки хокукны нигезләүче. 1923–1924 елларда Париж университеты профессоры, 1925–1943 елларда Энкара университетының юридик мәктәбе профессоры, 1943–1950 елларда Истанбул университеты профессоры гыйльми вазифаларын башкара. 1931–1939, 1950–1955 елларда төрек парламенты депутаты.

Думах.

В 1913–1917 гг. – помощник присяжного поверенного в г. Казани.

22 июля 1917 г. на II Всероссийском мусульманском съезде был избран председателем Вакытлы (Временного) Милли Идарә, 22 ноября 1917 г. – председателем Милләт Меджлисе, а 5 января 1918 г. – председателем Милли Идарә.

В 1919 г. эмигрировал через Финляндию во Францию. Был со-здателем истории тюркских государств, тюркского права. В 1923–1924 гг. – профессор Парижского университета, в 1925–1943 г. – профессор юридической школы Анкарского университета, в 1943–1950 гг. – профессор Стамбульского университета. В 1931–1939, 1950–1955 гг. – депутат турецкого парламента.

In that case, he saw eye to eye with his friend Yusuf Akchura [Maxudi, 1914].

Maksudi entered the Russian politics in August 1906, at the Third All-Russian Muslim Congress. Along with the State Duma, he proposed to create a State Council in Russia, following the example of the Swiss Council of cantons. Moreover, the equal number of deputies would be elected from each nation. National and religious issues would be submitted to this chamber.

On May 7, 1911, in his, perhaps, the most frank speech in the State Duma, Maksudi defined the nation as a cultural community with the right to free cultural self-determination, being, at the same time, a member of a single state organism. In that way, the rights and interests of nations other than Russian nation would be protected.

On December 25, 1909, Maksudi bluntly stated: “We long for a free, enlightened, rich, and brilliant future for Russia” in response to the accusations of a number of right-wing deputies about the foreign-oriented policy of Muslims in Russia.

For several years Sadri Maksudi was ousted from big politics, however, the year of 1917 became the high point in his career. On March 4, 1917, Sadri Maksudi urged: Despite all the differences among twenty-five million Russian Muslims, it was necessary to abandon party feuds and tribal

differences in the name of national unity. In April 1917, the socialist leaders launched a campaign of slander against Maksudi. As a result, in May 1917, in Moscow, Turkic unity was dealt a double blow at the First All-Russian Muslim Congress, the movement centered at the level of certain ethnic groups.

By July, Maksudi had returned again to the issue of convening Muslim congresses in Kazan. He could not allow a split within the Tatar nation. As a result, on July 22, 1917, the joint meeting of the Kazan Muslim Congresses included the muftiate into the autonomy government as one of the nazarats (ministries). The three ministries of the autonomy, forming the Vaktyli Milli Idare (the Provisional National Government), were the three most powerful professional corporations in the Tatar world: Megarif (Education) – teachers, Malia (Finances) – bourgeoisie, and Diniya (Religion) – clergy.

The Diniya Nazarat completely retained its structure. The other two nazarats were made up of representatives: Megarif from “Buten Rusia Ukytuchylar zhemmgyat” (“All-Russian Society of Teachers”), Malia from the bourgeoisie, representing the local national foundations. Three Tatar centers: Kazan, Ufa, Orenburg – Troitsk had their own representatives in each of the nazarats. Thus, the national administration could not create new personnel yet, but relied on existing corporations and collegial forms. Owing to his political and administrative talent, S. Maksudi’s effectively used the existing bodies to solve national problems and put them under the control of a united national government. By creating the Milli Idare, the secular intelligentsia managed to retain its control over the life of the nation.

As a result, the Kazan congresses of July 1917 (Muslim, military, and clerical) created a government of the cultural-national autonomy and completed the formation of the Tatar dominant in the national movement. Its most active centers were the representative and executive bodies of the national-cultural autonomy. Although in May-July, 1917, religious and secular structures coexisted in parallel, in July, 1917, the muftiat became one of the nazarats (ministries) in the autonomy government, which put the spiritual power under the secular control. Concessions were achieved by abandoning a number of liberal provisions, and the most important of them was the restriction of women's equality. Thus, secular leaders managed to conclude an alliance with the majority of the clergy while maintaining the foundations of the

traditional community. The real authorities were the Vaktyli Milli Idare (the Provisional National Government) and the Milli Shuro (the National Councils) of the provinces as well as local committees.

S. Maksudi's speech has not lost its relevance today, it has something our contemporaries should think about: “Approximately 370 years ago, when Kazan was captured by Ivan the Terrible, Kazan Muslims were forbidden to remain on the territory of Kazan (he meant the Kazan Kremlin – MH). They had to either accept Christianity, or, in order to preserve their religion, flee from Kazan. Meanwhile, we are currently holding our congresses in Kazan (Strong applause). One of the European travelers who arrived in Kazan described us in the following way: “Now the Tatars have nothing to show, except for a few mosques and a few shops ... This is a nation – on the verge of extinction”. This is what Europeans think about us! However, there are things inaccessible to human reason. We have not disappeared, and we will not disappear! (Applause)” [The Centenary of the Formation of the Tatar ASSR, p. 274]

On August 25, 1917, in Ufa, the board on the implementation of autonomy held its first meeting, which was attended by the majority of its members and the nazarat collegiums. From this point onwards, the government of the autonomy began its practical work on developing a constitution, and creating autonomy structures.

On November 20, 1917, Sadri Maksudi inaugurated the meeting of the Millet Mejlis – the National Assembly of the Tatars. The main part of his speech was devoted to the board report on the implementation of the national-cultural autonomy. Maksudi noted that the congress instructed the collegiums to carry out three main tasks:

1) Realization of the autonomy in the life and management by the departments of education and finance.

2) Dissemination of the autonomy ideas among the population.

3) Convention of the Millet Mejlis to guide the national life.

These goals were achieved. Moreover, the Milli Hazine (the National Treasury) was created, in which there were more than a million rubles. At the session of the Millet Majlis, Maksudi was elected Head of the National Government or, as it was then called, Minister-President.

On April 25, 1918, the appeal of the autonomy government to all local and aul Milli Idare was published in response to the dissolution of the Milli

Idare by the Soviet authorities. The appeal pointed to the illegality of the dissolution of the Milli Idare as a national body. Thus, ended the great “year of Tatar freedom”.

Unfortunately, Sadri Maksudi's work on creating a high-quality national education from elementary schools to teacher-training colleges and his plans to create the departments at universities have not been realized to the present time.

References

- Maksudi, S. (1914). *Angliyagə səyakhət* [Travelling to England]. 144 p. Kazan, Əmet. (In Tatar)
- Maksudi, S. (1999). *Milliyat toygysynyň sotsiologik əsasalary* [Sociological Foundations of National Feelings]. TFA. Tarikh in-ty. 138 p. Kazan. (In Tatar)
- Gaffarova, F. S. (1997). “Min millətemmən balasymyn” (Olug millətpərvərebez Sadri Maksudi

səyasi-içştimagyj eshchənlege) [“I Am the Son of My Nation” (On the Political and Social Activities of the Great National Leader Sadri Maksudi)]. 127 p. Kazan, Iman. (In Tatar)

Khabutdinov, A. Yu. (2001). *Formirovaniye natsii i osnovnye napravleniya razvitiya tatarskogo obshchestva v kontse XVIII-nachale XX vekov* [The Formation of the Nation and the Main Directions of the Development of the Tatar Community in the Late 18th – Early 20th Centuries]. Pp.193–337. Kazan', Tat. kn. izd-vo. (In Russian)

100-letie obrazovaniya Tatarskoi ASSR: Sbor-nik dokumentov i materialov: v 3 t. (2017) [The Centenary of the Formation of the Tatar Autonomous Soviet Socialist Republic: Collection of Documents and Materials: In Three Volumes]. T. 1. 520 p. Kazan, Zaman. (In Russian)

МИЛЛИ ИДАРӘ РӘИСЕ САДРИ МАКСУДИ

Айдар Юрий улы Хәбетдинов,

Россия дәүләт гадел хөкем университетының Казан филиалы,
Россия, 420088, Казан ш., 2 нче Азино ур., 7 нче А йорт,
aihabutdinov@mail.ru.

«Эчке Россия həm Себер төрки-татар мөселманнары автономиясе» həm anıñ xəkuməteneñ atası Sadri Maksudi (1878–1957) buła. Uл татарларның бердəмлеккə бару юлы xərəkəten tiz avara moña kadər ireşə almagan biieklekкkə kütərə, tarixta berençce tapkıry – həm əlegə sonqы mərtəbə – avtonomia kysalarynda millətneñ berləşterə. Uл anda isem kusha, Konstituciyañen yaza, anıñ Milli İdarəsen (xəkumətən) həm Millət Məžləsen (parlaməntyñ) təzisi.

1906 elda Maksudi, tatarlar arasында berençlərdən bulyp, Parisdagi Sorbonna universitetiñ təmammalyk həm anda tərlə europalı cəyasi régimnarynyң asylын kuzallauqa ireşə [Maksudi, 1999], [Gaaffarova, 1997]. Uл, dustersi Yosif Akcura kəbek үk, Böekbritaniyañe uzenə uñay үrnək itep ala. Berничə eldan Sadri ingлизlər Avstraliyadə, Afrikada, Kanadada məktəplər, universitetlər acha, teatrlar barlykka kiterə, banklar, fabrikałar, заводлар təzisi, plantasiyalar oeshtyra diph yaza. İmperia dənъyasında yashəy məgъnəseneñ menə shundýy mədəniyatləşterü eşchənləgenə bəyləngənlegən anlıy. Britaniyañeñ tormыш təbəndə yashəgən induslər ochen universitetlər təzüen kurep, Rossisiyadə

shushındýy үsesineñ bətenləy bulmavyına yörəgə ərni. Anglia təjəribəse Maksudida revolusioniya ideallaryna nəfrət uxta. Bu məsələdə ul uzenec dustersi Yosif Akcura belən teləktəş buła [Maksudi, 1914].

Rossisiyadəge cəsət dulkyynyna kushylğach, Maksudi 1906 elnyñıñ avgustynda III Bətenrossiya məseləman koryltaendə delegat bularaq katnasha. Uл anda, Rossisiyadəge Dəyələt Duması belən berrəttən, Şveyçariyadəge kantonnar Советы үrnəgendə, Dəyələt Советes təzərgə tək'ədim itə. Һər millətətten tigəz küləmdə deputatlar sailanuyın kuzdə tota. Milli həm dini məsələlərneñ əlegə palata karamagyna kuchu ixtimalын da eýtə.

1911 elnyñıñ 7 maennda Dəyələt Dumasındə achiqtan-achiyk ясаган chygyşynda Maksudi millətneñ irekle, mədəni үzbilgelənu xokukyna ia, emma berdəm dəyələt organizmaları eñzəsəsə bulgan mədəni žəmgıyət ikenlegən asсыzyklıy. Rossisiyadə barys tiki urys xalqynyñ xokuklary həm mənfəatlılərə genə yeklənirgrə tiesh tүgellegən kürsətə. 1909 elnyñıñ 25 dekabrendə kaiyber un deputatlar Rossisiya məseləmanarynyñ chit il dəyələtlərənə yəz tutularыn gaapləp chyga. Moña җavap itep Maksudi turıydan-tury: «Bez Rossisiyə irekle,

мәгърифәтле, бай, якты киләчәк телибез», – дип белдерә.

Зур сәясэттән берничә ел аерылып торғаннан соң, Садри Максуди 1917 елда кабат сәясэттә тартыла. Ул 1917 елның 4 марта индия Оренбургта чыккан «Вакыт» газетасында 25 миллионлы Россия мөселманнары арасындағы төрле аерымлықтар булуға карамастан, милли бердәмлек хакына, партия низагъларыннан һәм нәсел-ыру аермалықтарыннан баш тартырга чакыра. 1917 елның апрелендә социалист лидерлар аңа каршы оятсыз яла ягу компаниясе оештырып жибәрә. Нәтижәдә, 1917 елның маенда Мәскүдә узган I Бөтөнроссия мөселман корылтаенда, төрки бердәмлеккә икеләтә һәҗүм ясалып, милли хәрәкәтнең тупланышы аерым этник төркемнәр дәрәжәсенә төшә.

Июльдә Максуди Казанда мөселманнар съездын чакыру мәсьәләсенә кабат әйләнеп кайта. Ул татар милләте арасында таркалуга юл куярга ярамаганлыкны аңлый. 1917 елның 22 июлендәге Казан мөселманнары корылтайларының берләштерелгән утырышында мөфтиятне, нәzarәtlәрнең (министрлык) берсе буларак, автономия хөкүмәтө составына кертүгә ирешә. Автономиянең Вакытлы Милли Идарәсен тәшкил иткән өч министрлыгы татар дөньясының иң күәтле өч профессиональ юнәлеше – мәгариф (укытучылар), малия (финанс) (бужуазия) һәм диния (руханилар) даирәләреннән оеша.

Диния нәzarәте үзенең төзелешен тулысынча саклап кала. Калган ике нәzarәт түбәндәге вәкилләрдән оеша: мәгариф – «Бөтөн Ресей Укытучылар жәмгияте»ннән, малия – жирле милли фонdlарның вәкиле булган бужуазиядән. З татар үзәге: Казан, Уфа, Оренбург-Троицк һәр нәzarәттә дә үз вәкилләренә ия була. Шул рәвешчә, милли идарә эле яңа кадрлар булдыра алмый, ә моңа кадәр яшәп килгән корпорация һәм коллегия формаларына таяна. С. Максудиның сәяси һәм идарә итү сәләте шуннан гыйбарәт: ул, гомуммилли мәсьәләләрне хәл итү өчен, булган органнардан нәтижәле файдалана һәм аларны бердәм гомумилли хөкүмәт күзәтүенә күя. Дөньяви зияялар «Милли Идарә» төзү юлы белән милләт тормышын контролльдә тоту эшен саклап калуга ирешәләр.

Шулай итеп, 1917 елның июль көннәрендә Казанда узган мөселман, хәрби һәм руханилар съездлары, мәдәни-милли автономия хөкүмәтен төзеп, милли хәрәкәтнең татар доминантасын ахыргача формалаштыра. Милли-мәдәни

автономиянең вәкаләтле һәм башкарма органнары аның аеруча актив үзәкләренә әйләнә. 1917 елның май-июль айларында дини һәм дөньяви структуралар параллель яшәп килсә, шул ук елның июлендә мөфтият автономия хөкүмәтendәге нәzarәtlәrнең (министрлыкларның) берсенә әйләнә, һәм әлеге хәл дини хакимиятнең дөньяви хакимият тарафыннан контролльдә тотылуына китерә. Ташламаларга кайбер либераль нигезләмәләрдән баш тарту юлы белән ирешелә, һәм аларның иң әһәмиятлесе булып хатын-кызыларның тигез хокуклылыгын чикләү тора. Мәсәлән, дөньяви житәкчеләр, традицион җәмгият нигезләрен саклап, руханиларның күпчелеге белән альянс төзүгә ирешәләр. Вакытлы Милли Идарә, губерналарның Милли Шуралары һәм жирле комитетлар хакимиятнең реаль органнары булып тора.

С. Максудиның корылтайда әйткән фикерләре бүген дә актуаль яңгырый һәм милләтне уйландырырга мәжбүр итә: «Моннан 370 еллар чамасы элек, Казан шәhәре Иван Грозный тарафыннан алынгач, Казан мөселманнарына мөселман булып Казанда тору манигъ итеде. Алар йә чукынырга, яхуд, диннәрен саклап, Казанин качарга мәжбүр иделәр. Менә бу көн без шуши Казанда азат вә ирекле съездлар ясыбыз. Нинди зур аерма! (Көчле алкышлар.) Казанга килеп киткән Аурупа сәяхларыннан берсе безнең хакымызда шулай әйтә: „Хәзердә татарларның барлыкларын күрсәтә торган мәсҗед белән берничә кибетеннән башка, һичбер нәрсә юк. Бу милләт – беткән“, – ди. Менә безнең хакымызда ауропалыларның фикере! Ләкин хикмәтे илаһиянең кеше гакылы йитми торган юллары бар икән. Без бетмәдек һәм, Аллаһы теләсә, бетмәmez дә! (Алкышлар)» [100-летие образования Татарской АССР, б. 274].

1917 елның 25 августында Уфа шәhәрендә автономияне тормышка ашыру коллегиясенең беренче утырышы уза, анда әлеге коллегия һәм нәzarәт коллегияләреннән күпчелек әгъзалар катнаша. Бу вакытта автономия хөкүмәтө конституция эшләү, автономия структурасын булдыру юнәлешендә гамәли эшчәnlеген башлый.

1917 елның 20 ноябрендә Садри Максуди татарларның Милләт Мәжлесе утырышын танталы рәвештә ачып жибәрә. Докладының төп өлешен коллегиянең милли-мәдәни автономиясе эшен тормышка ашыру юлындағы эшчәnlек хисабы алып тора. Максуди съездның

коллегиясе алдына өч төп мәсьәләне гамәлгә ашыру бурычы куюн искәртеп үтә: 1) автономиянең тормышта гәүдәләнешен табу, мәгариф һәм финанс ведомстволары белән житәкчелек итү; 2) халык арасында автономия идеяләрен тарату; 3) милли тормыш белән житәкчелек итүгә Милләт Мәжлесен чакыру. Бу максатларга ирешелә. Шулай ук миллион сумнан артык акча салынган «Милли Хәзинә» оештырыла. Милли Мәжлес сессиясенде Максуди милли хөкүмәт башлыгы, яки шул чорда аталганча, министр-президент булып сайланы.

Милли Идарәнен Советлар хакимиите тарафыннан таркатылуына жавап итеп, 1918 елның 25 апрелендә автономияле хөкүмәтнең барлык жирле һәм авыл Милли Идарәләренә мөрәҗәгате басыла. Мөрәҗәгаттә аның, гомууммилли орган буларак, канунсыз таркатылуы күрсәтелә. Бөек «татар азатлык елы» шулай тәмамлана [Хабутдинов, 2001, б. 334–337].

Кызганычка каршы, Садри Максудиның милли мәдәниятне һәм мәгарифне үстерү турындагы идеяләре дә – башлангыч мәктәпләрдән алып укытучылар мәктәбенә

хәтле сыйфатлы милли белем бирү һәм университетларда кафедралар оештыру турындагы планнары безнең көннәргәчә тормышка ашмады. Милләтебезнең хәзерге хәле, аның бердәмлеге, омтылышы һәм тәрәккяте, ягъни алгарышы 1917 ел белән чагыштырганда күпкә түбәнрәк һәм аларга ирешү юнәлешендә алга қуелган максатлар да күпкә кимрәк.

Әдәбият

Максуди С. Англиягә сәяхәт. Казан: Өмет, 1914, 144 б.

Максуди С. Миллият тойғысының социологик эсаслары. ТФА. Тарих ин-ты. Казан, 1999. 138 б.

Гаффарова Ф. С. «Мин милләтэмнәң баласымын» (Олуг милләтпәрвәребез Садри Максуди сәяси-ижтимагый эшчәнлеге). Казан: Иман, 1997. 127 б.

Хабутдинов А. Ю. Формирование нации и основные направления развития татарского общества в конце XVIII – начале XX веков. Казань: Татар. кн. изд-во, 2001. С. 193–337.

100-летие образования Татарской АССР: Сборник документов и материалов: в 3 т. Т. 1. Казан: Заман, 2017. 520 с.